

ARANY JÁNOS MINT IRODALOMTÖRTÉNETÍRÓ.

Méltóan ünnepeljük-e mi, az irodalomtörténet szerény munkásai, egyik legnagyobb költőnknek emlékét, ha születésének századik évfordulóján irodalomtörténeti munkásságát tesszük vizsgálódásunk tárgyává? Nem szerénytelenség-e tőlünk, ha ezt a ragyogó költői lángelmét leszállítjuk arról a magaslatról, ahonnan fénye egy egész nemzetre sugárzik, és szellemét a mi csendes berkeinkbe, szürke kézművesek közé idézzük? Rafael ugyan a vatikáni stanzák freskóin egyformán helyet juttat a tudománynak és a művészetnek, de mi, és épen mi, érezzük, hogy az emberi szellem e két nyilvánulása közt a művészet a magasabbrendű, s tudományunk, mint a művészet remekeinek magyarázója és értékelője, amannak csak szolgálja. Égi eredetű amaz, a mienk földi. S ha Arany ott, a képzelet aranyos birodalmában, csillogó vértű, minden társát homályba borító diadalmas hős, itt meg, a mi világunkban, egy a sok közül s nem is az első sorban álló: nem vétünk-e a kegyelet ellen, ha munkásságának ezt a felét ragadjuk meg? Bíráljuk-e mint tudóst azt az Aranyt, aki mint költő minden bírálaton fölüli állt, s az ő ünnepén a szívünket elárasztó lelkesedés szavai helyett az értelem, a hideg megfontolás hangjait hallassuk?

Megvallom, tisztelt Társaság, gyötörtek e kétségek — de csak hamar erőt vettem rajtuk. Megnyugtatót a tudat: Arany oly nagy, hogy megbírja a legigazságosabb megvilágítást. Sőt ha Arany tudományos munkásságát nem ellentétbe állítjuk költői működésével, hanem párhuzamba, s ennek kiegészítéseként tekintjük, akkor — úgy látom — irodalomtörténeti dolgozatai még emelik, nagyobbá teszik Aranyt — nem a költőt, mert e téren nem emelkedhetik — hanem az embert. Az ember képe akkor lesz teljes, ha kiegészítjük a tudós vonásaival. S Arany, a tudós, érdemes is tiszteletünkre; irodalomtörténetírói munkásságát költői működése homályba borítja, de nem azért, mintha az önmagában fénytelen volna, hanem mert az, költészete vakítóan fényes. Ezekben a szempontokban bírja dolgozatom megfejtését és igazolását.

A költészetnek és a tudománynak az a szövetsége, melyet Arany írói pályája mutat, nem mindennapi jelenség. Tudósok, akik egy-egy bimbót lemetszenek a múzsa rózsás-kertjéből, költők, akik egy-egy esztétikai tanulmánnyal gazdagítják a tudomány tárházát, mindig voltak, arra azonban, hogy ez a kétféle szellemi tevékenység többé-kevésbé egyensúlyban tartsa egymást, mint Goethénél, Schillernél és a mi Zrinyinknél, Eötvösünkénél, ritka a példa. S ha egyensúly helyett beérjük némi harmoniával, akkor sem tudunk irodalmunk történetéből sok nevet említeni: Arany elődei közül csak Csokonai, Kölcsey, Vörösmarty és Kemény sorakoznak melléje. Míg azonban a többiek bizonyos ambiciótól hevítvé tértek a költészet hímes mezejéről a tudomány rideg csarnokába, Aranyt a szükség, az alkalom bírta a tudomány művelésére. Vörösmarty szenvedéllyel nyelvészkedett, Csokonai, Kölcsey és Kemény hivatást éreztek az esztétika iránt: Arany mindig külső kényszernek engedett, ha tudományos kérdések megoldására vállalkozott. Összefoglaló irodalomtörténetét, a magyar nemzeti irodalom fejlődésének rajzát, mint tanár készítette, vezérfonalul iskolai előadásai számára, a *Szigeti veszedelem* összevetését forrásaival és *Bánk bán* tanulmányát akadémiai székfoglalóul írta, írói arképeit, Gyöngyösinek, Orczy Lőrincnek, Baróti Szabó Dávidnak, Ráday Gedeonnak, Gvadányinak költői jellemrajzát, és a *Naiv eposzunkról* című tanulmányt folyóiratai számára dolgozta, mikor munkatársaitól cserbenhagyva, magának kellett megtölteni a lapot. Már ezen a ponton találunk egy igen jellemző vonást Arany egyéniségéhez: noha nem lelke hajtotta irodalomtörténeti kérdések megfejtésére, ép oly gonddal, szeretettel merült el bennük, mint költői tárgyaiban. Különösen erős világitást vetnek Arany mély kötelességtudatára akadémiai dolgozatai. Az Akadémia őt mint a nemzet legnagyobb költőjét választotta tagjai sorába: természetesen kínálkozott a gondolat, hogy székét költői alkotással foglalja el. Ezt a könnyű megoldást Arany elvetette magától. Tudósok testülete emelte őt magához, illő, hogy a tudomány palástját öltse magára. Olyan tudományos készüllettel látott a munkához, mely becsületére vált volna bármely társának. Ez Arany: az élet minden terhét fővállaló s azt becsülettel, ereje megfeszítésével elviselő ember. Szívvel-lélekkel költő és szívvel-lélekkel tudós; itt is, ott is egész ember, akinek tiszte, amint maga írja, hogy

Válassza ott, válassza itt
A jobbik részt magának.

Arany irodalomtörténeti munkássága nincs ma más arányban a ráfordított igyekezettel. Legnagyobb szabású dolgozatai töredékül

maradtak, a legmélyebben járónak nagy elmével föllállított fölvetései és következtetései összeomlottak, írói arcképeinek színei az újabb kutatások éles világosságában kissé megfakultak. Rendszeres irodalomtörténetét egészen kirekesztem a vizsgálódás köréből: a legnagyobb méltánytalanság volna, Arany szellemének legsúlyosabb megbántása, ha ezt a pusztán gyakorlati célból készült munkát, melyet Arany nemcsak nem szánt a nyilvánosságnak, hanem féltő gonddal rejtett előle, az iskola zárt falai közül a tudomány nyílt mezejére hurcolnók. Arany életrajzírója s a magyar pedagógia historikusa nyomatékkal utalhat rá. Az előbbi Arany páratlan lelkiismeretességének bizonyosságául idézheti. Íme Arany a testét-lelkét megórló tanári munkáját még megnehezítette azáltal, hogy nem vette könnyebb végéről dolgát, mint legtöbb pályatársa, s nem adta tanítványai kezébe a nehéz, száraz, lélektelen kézikönyvet, hanem újat írt számukra, az erkölesi és anyagi siker minden reménye nélkül. A pedagógus is méltán dicsérheti a könyv didaktikai érdemeit, tömör, világos, szabatos fejtegetéseit, az irodalomtörténetíró azonban — noha a munka IV. szakaszának második fele, mint összeállítás, egészen Aranyé, s nagy tanultságának, biztos esztétikai ítéletének egyebütt is fölismerszenek kétségtelen nyomai — csak értékes tankönyvet lát benne. Több ugyan «Toldy extractusá»-nál, mint szerzője szerényen gondolja, de annak rendszerében, keretében és szellemében készült, nagyrészt annak adataiból is.

Hogy Arany irodalomtörténeti munkásságának jelentőségét mérthessük, föl kell vértelnünk magunkat a legsajátosabb irodalomtörténeti erénnyel, s alkalmaznunk kell megítélésében a történeti szempontot. Ha jogosult ez a szempont a költészet fejlődésében, pedig ott a fejlődés sem nem folytonos, sem nem egyenletes, mennyivel jogosultabb tudományunk életében, ahol sorsa nem ihletett lángelmék, hanem serény munkások kezébe van letéve, s minden nemzedék az előbbieik eredményeire épít tovább. Aki a ma szemszögéből akarná megítélni Arany tudós érdemeit, ugyanoly tévedésbe esnék, mint a közvélemény Galilei korában, mikor a nap látszólagos mozgásából azt következtette, hogy a nap mozog s földünk áll. Nem Arany érdemei fogatkoztak meg a fölöttük elrohant hat évtized következtében, hanem tudományunk jutott tovább, magasabbra. Csak egy példát Arany munkásságából e közkeletű tétel igazolására. Céloztam az imént arra, hogy az a nagy művészettel és szaktudással fölépített alkotmány, mellyel Arany naiv eposzunkról vallott fölvetését támogatta, összedőlt. Arany vallotta és bizonyítgatta, hogy naiv eposzunk volt, ma általános a meggyőződés, hogy nem volt. Vajjon elvesztette-e ezáltal a tanulmány belső értékét? Nem élnek-e teljes

frissességükben azok a finom megfigyelések, melyeket benne Arany a magyar nép költészetének s általán a népköltészetnek a költői idom iránti fogékonyságáról meg a krónikáinkban följegyzett, kerek egésszé gömbölyödő mondáinkról lesz? Nem mintaképe-e a tanulmány ma is annak a módszeres eljárásnak, mellyel a tudós az irodalomtörténet homályos zugaiba világot iparkodik vetni? S elévül-e valaha Aranynak az az érdeme, hogy fiatal tudományunk életében itt, őtőle vette-tik föl először egy sajátos irodalomtörténeti probléma? Hogy az irodalom életében vannak vitás, esztétikai itélettel vagy a tekintély szavával el nem intézhető kérdések — hogy megszaporodott a számuk azóta! — Arany érezte meg nálunk először. Sőt még egy lépéssel tovább mehetünk. Aranynak köszönjük nemcsak a probléma fölvetését, hanem megoldását is. Hogy tisztán látunk a naiv eposzunk kérdésében, az egészen Arany érdeme: pusztán az ő okfejtése alapján, de bizonyítékainak erejét elfogulatlanabban mérlegelve, jutottunk az ellenkező eredményre, mint ő. Így lesz a tévedés az igazság forrásává, s Arany példája igazolja Lessing meggyőződését, hogy nem az igazság, hanem az igazság utáni törekvés az ember osztályrésze.

Még egy tényező működött abban, hogy Arany irodalomtörténetírói érdemeit ma kissé megfakultaknak látjuk. Aki mai tudásunkkal olvassa a Gyöngyösi-ről rajzolt jellemképet, nem talál benne újat. Íme főbb megállapításai: Gyöngyösi modora alapjában ugyanaz, mint Tinódié, csak fölfrissítve, «megszínelve»; históriás énekeket ír, de földíszíti költői epizódokkal, színes leírásokkal és elmékedésekkel. A kompozícióban meghaladja ugyan mesterét, de nem vitte tovább az események némi csoportosításánál. Valójában nem is igazi epikus, hanem lírikus, mintaképe Ovidius. Míg Zrinyi megelőzte korát, de nem hatott reá, Gyöngyösi megtalálta a magáét és előbbvitte, különösen a költői szólam, a nyelv, a ritmus és a rím emelése által. Csupa értékes, de közismert tanítás. Való igaz, megtalálhatók, sokszor szó szerinti, még a tankönyvekben is. De tudják-e azok, akik ezeket az igazságokat hangoztatják, hogy mindezt éppen Arany állapította meg először, hogy ezek az ő fogalmazásában lettek közkeletűek? Hogy ismereteseznek tetszenek előttünk, az legnagyobb dicsőségük: bizonyossága annak, hogy Arany ítéletein még a haladó kor sem módosított, s két emberöltő tudományos munkássága után is színigazságok maradtak. Hogy magára Aranyra alkalmazzam azt a ritka tömörséggel fogalmazott ítéletet, mellyel ő Gyöngyösi szerepét jellemezte: jó tulajdonit megette az idő, hanem gyarapodott is belőlük; ez volt sorsa.

E két példa mutatja, mily igazságtalanok volnánk, ha a távlatot nem ismerő prerafaalista festők módjára történelmi távlat nélkül rajzolnók meg az irodalomtörténetíró Arany alakját. Be kell állítani

működését a maga korába. Irodalomtörténetírásunk képe Arany fölépése idején, 1858-ban, olyan volt, mint a késő esti nyári ég holdtöltekor. A szemhatár peremén egy hatalmas, de hidegen tündöklő égitest, a hold; fényével annyira elnyomja a többi, nála százszorta nagyobb álló csillagokét, hogy csak egy-kettő ragyog, akkor is tőle tisztas távolban. Az előbbi Toldy, irodalomtörténetírásunk atyja és hatalmas ura, aki a maga óriási munkabíráásával szinte egészen kiszajátította az irodalomtörténet tágas mezejét; az utóbbiak az ifjabb nemzedék: Erdélyi János, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál, Greguss Ágost, Salamon Ferenc, akik jóformán csak a Toldytól mellőzött vagy kevesebb figyelemre méltatott területeket művelhették, főként az újabb irodalmat. Ebbe a környezetbe lépett be Arany. Munkássága mind irányával, mind módszerével szembehelyezkedik kortársaiével, de még fokozottabb mértékben Toldyéval. Toldy elsősorban adatgyűjtő és rendszerező volt. Az átlagos emberit messze meghaladó energiával és szorgalommal hordta össze irodalomtörténetünk anyagát, hogy hatalmas életrajzokká vagy nagyszabású összefoglaló áttekintésekké rendezze. Az anyagot megrostálni, mélyreható kritikával kísélni alig ért rá, munkájában leggyakrabban és legszívesebben a biográfia és a bibliográfia segítségével élt. A többiek munkássága jobbra kritikai irányú, s az irodalom legújabb jelenségeivel foglalkozván, dolgozataik a műbírálat s az irodalomtörténet határmesgyéjén állanak. A műalkotásokat az esztétikus szemével nézik, tőle tanulják a módszert, s céljuk az értékelés. Fejlett műérzékükkel az irodalomtörténeti tárgyalás egy sajátos, de értékes módját honosítják meg: engedik magukra hatni a költői műveket s azt a hatást elemzik, melyet lelkük a művektől vett.

Ily módon a kor irodalomtörténetíróit bizonyos egyoldalúság jellemzi, tárgyban is, szellemben is. Arany, noha hozzájuk képest keveset dolgozott, gazdagabb és változatosabb: egyformán foglalkozik írói egyéniségekkel s az irodalomtörténet részletkérdéseivel; irodalmunk életének a messze múlt kódéba vesző kezdete ép úgy érdekli mint legfrissebb jelene, a XVII. század nagy epikusai, mint a XVIII. sz. apró lírikusai s a XIX. sz. lángelméjű drámaírója. E változatos vizsgálódásokat szoros egységbe foglalja s korának többi irodalomtörténeti törekvéseivel szembeállítja Arany tudományos módszere, a filológiai módszer. Nem annak kicsinyes változata, mely a betűhöz tapadva a *szavak* értelmét vizsgálja s a költői alkotást élettelen kísérleti anyagnak tekintve gyötri, nyúzza, hanem az igazi, a nemes, mely magát a *költői művet* akarja megértetni s azt a lelket, melyben megfogant. Nem állítjuk, hogy a filológiai vizsgálat az irodalomtörténetnek egyetlen módszere — még nem is a legmagasabb rendű —

de kétségkívül alapvető föladata, s elengedhetetlen föltétele annak, hogy tudományunk megvalósíthassa igazi céljait: az irodalmi alkotások értékének, jelentőségének megállapítását s az egyes jelenségek összefűzését szerves fejlődéssé. Arany fölismerte azt a nagy igazságot, hogy az adatok fölhalmazása s azok rendszeres összefoglalása között van még egy lépés, az alapos, lelkiismeretes, de lelkes részletmunka, s ennek egyik eszköze a filológiai vizsgálódás. A filológiai módszer alkalmazása a magyar irodalomtörténetre Arany újítása és érdeme.

Erre a filológus munkára hivatottabb ember alig képzelhető, mint Arany. Lelki szervezetében gazdagon termő talajra bukkantak az igazi filológus érényei, annyira, hogy ha a sors megtagadta volna tőle a költői alkotás tehetségét, mint irodalomtörténetíró is megörökítette volna nevét. Siessünk azonban hozzátenni, bármekkora szeretettel csüngünk is tudományunkon: ennél nagyobb csapás nem érhetne volna szellemi életünket! De való, hogy költői egyéniségének legértékesebb elemei irodalomtörténeti munkássága körében is érvényesültek, és sajátos filológus érényei alapjukban nem mások, mint költői szellemének inkarnációi, alsóbbrendű nyilvánulásai. Ez a kapcsolat legjobban tanulmányozható a *Zrinyi és Tasso* című akadémiai székfoglalójában. A *Buda halála* Arany Jánosára emlékeztet: ugyanazzal a fáradhatatlan szorgalommal hordja itt össze a tudományos anyagot, mint ott a költőit, s az a művészi gond, amellyel amott minden részletet kidolgoz, emitt mint tudós alaposág jelentkezik. Arany nemcsak tehetségére nézve volt a múlt század második felének legnagyobb embere, hanem a kötelességtudása is páratlan volt: innen van, hogy mindenben kitűnő volt, az alaposágban is, a filológusok legnagyobb érényében. Olyan széles keretbe foglalja a vizsgálódásait s olyan jól megalapozza, hogy ilyen terjedelmű monografia nemcsak a magyar, hanem az egyetemes irodalomtörténetben is párja nélkül áll. Csak egy ötödrésze készült el, s így is száz lapra terjed: a legnagyobb szabású irodalomtörténeti részletmunka, a koncepció nagyságában méltó párja a hún trilógiának! S hogy el tud merülni a részletekbe! Meglát minden kis szálát, mely Zrinyit mintaképeihez köti, s minden halvány árnyalatot, mely elválasztja tőlük. Közel, de élesen látó szem, kitűnő memoria, érdek az apró, de jellemző vonások iránt — mindezek Aranynak, az embernek, legegényibb karaktervonásai, amelyek itt mint tudós érények jelentkeznek, költészetében meg mint annak legsajátosabb tulajdonsága, mint erős, egészséges realizmus. Csak az anyag változott, de a módszer nem: ugyanaz a pontosság, megbízhatóság, igazság a részletes egyezések megállapításában, melyet költeményeiből ismerünk, de ott az élet, a való hű, utolsó vonásáig találóan kidolgozott rajzának láttuk.

Arany, mondtuk, elmerül a *részletekbe*, de nem merül el *bennük*. Amint nagyszabású epikai kompozícióiban a részek nem önmagukért vannak, hanem az egész szolgálatára, e tanulmányában is a részletmunka, azoknak a párhuzamoknak és kapcsolatoknak kimutatása, melyek Zrinyit Tassóhoz fűzik, csak eszköz egy magasabbrendű cél elérésére, melyet Arany igen szabatosan fogalmazott, megállapítván, hogy dolgozatának hivatása annak a viszonynak fölfejtése, «melyben Zrinyi közelebb Tassóhoz, s mindkettő az Aeneishez áll; igyekezőven egyszermind a két előbbinek költői jellemét felfogva, úgy helyezni egymás mellé, hogy kitűnjék, vajjon a mi nagyra tartott epikusunk csupán Tasso gyöngébb visszhangja-e, vagy, dacára számos átvételeinek, eredeti, önálló költői egyéniség.»

Nagyjelentőségű szavak, s értéküket fokozza, ahogy a további tárgyalás során a szavak tetté válnak. Arany kitűzvéen értekezése célját, egy igen termékeny irodalomtörténeti módszert pendít meg, az összehasonlító, s azt először alkalmazza irodalmunkban következetesen, tudományos alapossággal. Hálátlan a világ. Az utolsó emberöltő alatt az összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálódások hatalmasan föllendültek, tudományunk legkapósabb módszerévé váltak, de ma már alig gondol valaki arra, hogy megindítójuk nem vérszerinti tudós, hanem vérszerinti költő volt. Igaz, hogy nem abban a szellemben haladnak, amint Arany megkezdte. Újabban az összehasonlítás szívesen korlátozódik forrás-kimutatássá, s a kutatók beérik azzal, hogy megjelöljék vagy párhuzamba állítsák a magyar és az idegen költői mű egyező részleteit. Némi fogalomzavar s ennek következtében céltelődés állott be: az összehasonlítást, a forráskimutatást célnak tekintik, holott az csak eszköz az igazi irodalomtörténeti föladat, az értékelés, szolgálatában.

Arany másként fogta föl hivatását s az ő csodálatosan tiszta pillantásával helyesen látta a követendő utat: ki kell derítenie milyen viszony van a *Szigeti veszedelem* és mintaképei között, mert ez határozza meg az eposz értékét. Nem elégszik meg tehát a pusztá összevetéssel, hanem mélyebbre hatol; több irányban is, mindenütt a legnagyobb óvatossággal és módszerességgel. Először megállapítja, hogy abból, amit Zrinyi Tassóból átvett, mennyi Tassónál is kölcsönzés, vergiliusi vagy homérosi örökség, s így a *Zrinyiászról* lefejté azt a réteget, amely Tasso utánzásának látszik, holott valójában nem az, hanem a hősi eposzok természetétől megkövetelt átvétel, kötelező, elődről utódra szálló eposzi hagyomány. A második lépés még fontosabb: azt vizsgálja, mint járt el a magyar költő az átvett anyaggal, megtartotta-e úgy, amint példaképénél találta, vagy változtatott-e rajta, s változtatásaival értékesebbé tette-e. A nagy tárgyismereten kívül,

melyet minden filológustól megkövetelhetünk, e ponton a kutatónak új erényekre van szüksége: elfogulatlanságra, biztos ítéletre, erős érzékre a finomságok iránt. Arany tudományos fegyvertára kimeríthetetlen. Ismeri — sorról sorra, gondolatról gondolatra, képről képre — nemcsak a *Gerusalemme liberatát*, az *Aeneist*, a homérosi époszokat, hanem Ariostót, a zsoldárokat, s Zrinyi hadtudományi munkáit is, úgy hogy még a legapróbb egyezéseket, nem is a szavaknak, hanem a fordulatoknak találkozásait meg tudja jelölni.¹ Ép ily biztosan állapítja meg, mint dolgozta föl Zrinyi az átvett indítékokat, mint adott új szint a régi képnek, mint tette a maga költői képzeletével hatásosabbá, szebbé, igazabbá a kölcsönzöttet és az alakítás művészetével a magáévá azt, ami anyaga szerint Tassóé. Csak egy-két példa Arany finom érzékére. Zrinyi Tasso hiperboléjából «csupán a legerősebb túlzást veszi át és nem magyarázza, mint Tasso; innen van, hogy bár hihetlenebbet mond, túlzása nagyobb szerű képzetet költ, mint amazé.» Mily biztos ismerete nyilvánul itt a költői hatás természetének: nem a gondolon, hanem a kifejezésén fordul meg a hatás! Másutt utal Tancreéd és Delimán bemutatásának egyező voltára: mind a kettő sebzett szívű, bús szerelmes. De utal a nagy ellentétre is, mely Zrinyi hőségét magasan amaz fölé emeli: Tancreéd iránt csak szánalmat ébreszt az olasz költő, Delimánnak jelzi a magyar költő haragját s előre sejteti szilaj bosszúját. Majd egymás mellé állítja Tasso és Zrinyi egy-egy idilli képet. Gyönyörű az első, de mennyivel igazabb Zrinyióé, aki nem mesterkél, természetellenes pásztor-idillt rajzol, hanem valóságosat, mely hőséghez, a török vezérhez illően, keleti színben ragyog. Az utolsó lépést Arany már nem tehetette meg, de értekezésének bevezetése és kompozíciója vallja, hogy az egész elemzés erre irányult mint végcélra: az átvett és eredeti részek arányából, a változtatások mértékéből és módjából meg akarta állapítani a *Szigeti veszedelem* relativ függetlenségét és abszolút értékét.

Az eddigi példák is tanúsítják, hogy azon a tudós képen, melyet Arany a *Szigeti veszedelem*ről adott, egypár vonást a költő szellem-ujja vont. Nagy számmal vannak még a tanulmányban, hol egy-egy finom megjegyzés alakjában, hol egész esztétikai fejtegetésekké kerekedve. Valamint Hera római szobrán, az ú. n. *Hera Barberin*in a sűrű lepel alól is kivillannak a női test szép formái: Arany e tanulmányának tudós mezén is keresztül csillog szerzőjének költői lelke, művészi érzéke. Vajjon telt volna-e mástól, mint alkotó költőtől, a költői gyakorlat nagy mesterétől, a homerosi és vergiliusi,

¹ Ilyen p. o., mikor a jelzős kifejezésnek értelmezőként való ismétlését vezeti vissza Tassóra.

a patetikus és retorikus szónoklatoknak oly határozott elkülönítése, amilyent Arany ad, szembeállítva az Uristen beszédét Tassónál és Zrinyinél? Vajjon észrevette volna-e, még a legfigyelmesebb tudós is, azt a szerkezeti ügyességet, hogy Zrinyi Szkender bég távozását művészi öntudattal még a török énekes idillikus jelenete előtt közli, hogy az ének elhangzása után e prózai részlet mellőzésével egyenesen Zrinyi harcias készülődésére térhessen s így az ellentét a III. ének két fele között teljes erejével hasson? Ennek a mesteri vonásnak megfigyelésére és méltánylására valóban csak Arany volt hivatva, a művészi kompozíció legnagyobb magyar mestere. S hogy az elméleti fejtegetések közül is idézzek egyet: Arany az eredetiség kérdését vizsgálva, megállapítja azt a nagy különbséget, amely a költői lelemény gazdagsága tekintetében az eposzköltőt és a regényírórt elválasztja. Azok, még a legnagyobbak is, rendszerint kész anyagot értékesítenek, leleményük szegényes, legalább is nem eleven; ezek, még a kisebbek is, a maguk képzeletéből merítenek, szabadon teremtenek. Már ez a megállapítás is értékes, még inkább a megfejtés: az élet viszonyai, melyek a költőknek tárgyat szolgáltatnak, néhány korlátolt számú alaponásra vezethetők vissza; ezeket az általános emberi vonásokat egyéni színezetük és esetleges járulékok a végtelenig módosíthatják ugyan, de minél inkább tisztán emberi alapra utasítja a költőt az a műfaj, melyben dolgozik, annál kevésbé ölelheti föl az esetlegest, a mindennapit, s így annál szűkebb tere nyílik invenciójának. A regény és az eposz természetüknél fogva a két véglelet alkotják, innen a nagy eltérés művelőik lelki munkája közt. Ez a fejtegetés a magyar poétikai irodalom legszebb lapjai közé tartozik; mélyenjáró, tanulságos és igaz, amellet oly szubjektív, mint egy vallomás. Írhatta-e ezeket a lapokat más, mint Arany János, az az epikusunk, aki — méltán vagy nem méltán, az most nem tartozik ránk -- mindig panaszkodott a maga képzeletének szegénységén, s mégis, szerénysége ellenére, azt kellett látnia, hogy állítólag fogyatékos leleményű eposzait az egész magyar közönség a legnagyobb elragadtatással fogadja. Nem a maga eljárását iparkodott igazolni, hanem szeretett műfaját — de a maga világáról volt szó s érveit a maga lelkéből merítette. A tudós és a költő ezen a ponton teljes egységben jelent meg.

Így a *Zrinyi és Tasso*, bár alapjában filológus munka, részleteiben esztétikai fejtegetéssé emelkedik, s egy ihletett művész, egy alkotó költő fölfogását tükrözi. A kétféle elem nem gyöngíti egymást, s Arany példája igazolja, hogy a tudományok e Pétere és Pálja, a tudós filologia és a költői esztétika, nem hivatalból rossz szomszédok, s könnyű nekik, ha akarnak, «megárulni egy gyékényen».

Arany másik nagyszabású dolgozata, a *Bánk bán tanulmány*,

más természetű, s másnemű erényeit is hozza napvilágra. Érdekesége, hogy élesen bevilágít Arany tudományos műhelyébe: elárulja, hogyan dolgozott Arany, a tudós. Az alkotó munkát lelkiismeretes előtanulmány alapozta meg: elolvasta ötször-hatszor a jól ismert drámát s elméjének megfeszített munkájával iparkodott eloszlatni azt a homályt, mely hol a túlságosan tömör fogalmazás következtében, hol az erős pátoasz hatása alatt a *Bánkban* egyik-másik sorára, aránylag elég sokszor, reáterült. Azután tanulmányozta a kort, melyben a dráma játszik, hogy megérthesse viszonyait s a dráma utalásait, célzásait, legrejtettebb vonatkozásait; majd ízekre szedte a cselekvényt, hogy lássa, milyen szerepe van benne az egyes személyeknek — s így miután egészében és részeiben megértette maga a drámát, fogott tulajdonképeni föladatához: érthetővé tenni az olvasók előtt, azaz, ami szemmel látható, a cselekvényt, megértetni azzal a rejtett forrással, ahonnan fakadt, a szereplők lelki mozgalmával. A Zrinyi-tanulmány mögött a *Buda halála* szerzőjének egyéniségét pillantottuk meg, itt a *Toldiét*. Az a szellemi munka, mellyel Arany ott Ilosvai históriáját a magyar közönség lelkéhez közel hozta, célját és eszközeit tekintve alapjában ugyanaz, amellyel itt Katona főséges tragédiáját fölfoghatóvá iparkodott tenni a kellő elmélyedésre nem képes olvasó számára. Csakhogy ott költő volt Arany, itt magyarázó; a *Toldiban* megteremtette a krónikából hiányzó lelki életet, a tanulmányban föltárta és megvilágította a dráma gazdag lelki életét.

Fejtegetése eredményeit maga a költő jellemrajzoknak nevezi, de nem azok, hanem lelki rajzok. Nem a hősök jellemvonásait foglalja össze, nem is azt kutatja, milyen művészettel rajzolja alakjait a drámaíró, hanem lelki világukat tárja elénk, lelki életüknek változásait és hullámzásait, érzés- és akaratviláguknak mozgalmait, melyekben tetteik gyökerüket birják. Kapcsolatba szokták állítani Arany tanulmányát Gyulai életrajzának megfelelő szakaszával s egymásra vonatkoztatva összemérik a kettőt. Jogtalanul. Gyulai célja jellemezni a tragédiát, Aranyé megértetni; az esztétikai, ez pszichológiai képet ad róla. Fejtegetéseik nem versenyeznek, hanem kiegészítik egymást. Arany elemzése mesteri, s mind Bánknak, mind a nehezebben érthető Gertrudisnak lelki szövedékét oly biztossággal födi föl, hogy elhatározásaik indító okai tisztán bontakoznak ki az őket borító ködből. Arany a szöveg értelmezéséből indult ki, de az emberi lélek problémáinak megfejtéséhez jutott, filológusból pszichológussá emelkedett.

A filológia és a pszichológia az irodalomtörténet nélkülözhetetlen segédeszközei; ha nem él velük, vagy mint az adatok rideg összefoglalása a földön csúszik, vagy könnyen lebegve elhagyja a tudo-

mány szilárd talaját és a művészet légius világába emelkedik. De az irodalomtörténet több, mint a költői művek pusztja megértetője; vannak sajátosabb föladatai s ennek megfelelően egyéb módszerei is. Ilyen föladat a költői alkotások és egyéniségek jelentőségének megállapítása. Két irányban ró ez kötelességet az irodalomtörténetíróra: meg kell határoznia egyfelől azt a helyet, mely az illető jelenségeket koruk irodalmi életében megilleti, azokat az értékeket, melyek bennük a maguk korához képest, az egykorú jelenségekhez viszonyítva jelentkeznek, másfelől azt a szerepet, melyet a ma irodalmi életében játszanak, azokat az értékeket, melyek megállva az idő pusztító fergetegét, a maguk korából átszármaztak a mienkre. Relatív és abszolút értékek megállapítása a föladat, történeti és esztétikai módszer a mérő eszköz. Arany az irodalomtörténeti vizsgálódásoknak erre a fajára írói arcképeiben nyújtott példát, s a Gyöngyösi-arcképen kívül, melynek becses eredményeit már említettem, a Gvadányiról rajzolt, s ez még fokozottabb mértékben, e módszerek használatában is mesternek mutatja.

Ingerlő volt a föladat, mely Aranyra várt. Gvadányi nem volt nagy költő, némely műveiben még költő sem, izlésben, csinban kortársai mögött is elmaradt, mégis nemcsak korában volt nagyon népszerű, hanem két műve, a nótárius és a *Rontó Pál*, megúsza az idők árját s él ma is. Mi magyarázza e föltűnő, nem várt eredményt? Arany az ő logikus okfejtésével, a költői értékek iránti nagy fogékonyágával és ítélő erejének biztosságával megoldja a kettős problémát. Kimutatja, hogy Gvadányi e művei sokat köszönnek a szerencsés véletlennek, pontosabban szólva, a külső körülményeknek: az olvasóközönség fejletlen állapotának, a jól választott tárgynak s a kor érzésvilágának, mely fogékony volt a költő célzata iránt. Ez azonban a magyarázatnak csak egyik fele, hatásának másik eleme már egészen a költő érdeme: az elhitézés ügyes módja, mely nemcsak külsőségekben nyilvánul, hanem a mellékes eseményeknek, az apró körülményeknek és a környezetrajznak biztosságában, valószerűségében. A részletek élethűsége valónak fogadtatja el a főalakot is — s amint az olvasók élőalaknak ismerték el a nótáriust és a szökött katonát, a szerzőnek a maga közönsége előtt nyert ügye volt. S hogy Gvadányinak ez a két munkája, s épen csak ez a kettő, túlélte szerzőjét, sőt közkézen forog ma is, azt Arany szintén megfejtí, még pedig nyilván az egyetlen igaz okra mutatva rá: Gvadányinak sikerült az, ami egyetlen magyar költőnek sem előtte, a maga képzeletéből két jellemző, sajátosan magyar alakot teremteni, s volt ereje beléjük életet lehelni. Bár az irodalomtörténeti kutatás azóta ráakadt Gvadányi főművének mintáira, s tudjuk, hogy a magyar költőnek

mind az elhíttetésben, mind a hős rajzában voltak német elődei, Arany érdemét ez nem csökkenti, végső következtetési teljes egészükben állanak ma is.

Végigjártuk Arany gyümölcsösét — könnyebb munka, mint gyönyörű virágos kertjének beláthatatlan gazdagságát megtekinteni. Tudományos dolgozatainak száma csekély, s munkásságának egésze sem mérhető össze nemcsak Toldy könyv-rengetegével, de még Gyulainak s a többi esztétikus-irodalomtörténetírónak tanulmányaival. Érthető. Azok tudós elmék voltak, hivatásuk a költői alkotások vizsgálata, s még Gyulai is inkább csak pihenő óráiban akasztotta le a szögről lantját, Arany a költészettől elvont órákat fordította tudományos tanulmányokra, s a költői alkotástól kimerült elméjét frissítette föl költőtársai műveinek fejtegetésével. Azok évtizedeken keresztül dolgoztak, ő hat nehéz esztendő szünóráiban. És mégis: Arany nem méltatlan társuk. Párhuzamot nem lehet közöttük vonni, annyira eltér Arany mind Toldytól, mind Gyulaiéktól — de épen ebben van jelentősége. Arany nem követett senkit, mint irodalomtörténetíró egészen a maga utait járta. Még mesterségeinek elemeit sem tanulta, s valamint maga gyűjtötte vizsgálódásaihoz az anyagot, akként a maga módján értékesítette. Eredeti író, s mi több: újszerű, sőt újító. Az irodalomtörténetnek olyanfajta kérdéseivel foglalkozott, amelyekre korában senki sem gondolt, s olyan módszerrel, olyan szempontból, melyek tudósaink körében jórészt ismeretlenek voltak. Iskolát nem alapított, irodalomtörténetíróink nem szegődtek tanítványaivá — de ez nem szolgál Arany kisebbségére. Tanulhattak volna tőle: alapos-ságot a kutatásban, módszerességet az okfejtésben, higgadtságot az ítéltkezésben. Ma, hosszú évtizedek kitartó munkássága után, fölemelkedett irodalomtörténetírásunk arra a fokra, hogy Aranyban ne a mestert, hanem a tiszteletreméltó példát lássa. Az ő munkássága tanítson bennünket arra, hogy kellő értéke szerint becsüljük meg tudományunkat. A közműveltségnek hatalmas tényezője s a tudományos gyönyörűségnek gazdagon buzgó kútfeje lehet az a tudomány, melyet egy Arany János méltónak tartott művelni, s fölemelő érzés reánk nézve az a tudat, hogy költészetünk egyik legnagyobb büszkesége a költői dicsőség koszorúja mellett megkívánta azt a szerény babérlevelet, melyet a mi tudományunk osztogat!

CSÁSZÁR ELEMÉR.